

**EL DRET A UNA VIDA I UN MEDI AMBIENT
SEGUR, SA I ECOLÒGICAMENT EQUILIBRAT.
COMENTARI A L'ARTICLE 17.2 DE L'ESTATUT
D'AUTONOMIA DE LA COMUNITAT VALENCIANA**

“Tota persona té dret a gaudir d’una vida i un medi ambient segur, sa i equilibrat ecològicament. La Generalitat protegirà el medi ambient, la diversitat biològica, els processos ecològics i altres àrees d’importància ecològica especial.”

Gabriel Real Ferrer

RESUM: En aquest comentari es pretén analitzar el contingut i la significació dels dos paràgrafs de què consta el punt 2 de l'article 17 del vigent Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana. En el primer es declara el dret “a gaudir d’una vida i un medi ambient segur, sa i ecològicament equilibrat” i es fan les consideracions que s’estimen pertinents quant a la seua inserció en l’ordenament jurídic, abast i eficàcia. Tot això relacionat amb els preceptes concordants de la Constitució Espanyola i amb la recent declaració de Nacions Unides sobre el dret fonamental a un medi ambient “net, saludable i sostenible”. El segon incorpora un mandat de protecció del medi ambient dirigit a la Generalitat Valenciana, i se’l jutja d’escassa amplitud subjectiva i precisió conceptual.

PARAULES CLAU: medi ambient, drets fonamentals, estatut d’autonomia, protecció ambiental

ABSTRACT: In this commentary it is intended to analyze the content and significance of the two paragraphs that point 2 of article 17 of the current Statute of Autonomy of the Valencian Community consists of. The first declares the right “to enjoy a safe, healthy and ecologically balanced life and environment” and makes the considerations that are considered pertinent in terms of its inclusion in the Legal System, scope, and effectiveness. All this in relation to the concordant precepts of the Spanish Constitution and the recent United Nations declaration on the Fundamental Right to a “clean, healthy and sustainable” environment. The second incorporates a mandate for the protection of the environment addressed to the Generalitat Valenciana, judging it of little subjective breadth and conceptual precision.

KEYWORDS: environment, fundamental rights, autonomy statute, environmental protection

SUMARI: I. Comentari al primer paràgraf: “Tota persona té dret a gaudir d’una vida i un medi ambient segur, sa i equilibrat ecològicament.” 1) Contrast amb l'article 45 CE i anàlisi del precepte. 2) Naturalesa i eficàcia del dret declarat. II. Comentari breu al segon paràgraf: “La Generalitat protegirà el medi ambient, la diversitat biològica, els processos ecològics i altres àrees d’importància ecològica especial”.

I. Comentari al primer paràgraf: “Tota persona té dret a gaudir d’una vida i un medi ambient segur, sa i equilibrat ecològicament.”¹

1) Contrast amb l’article 45 CE i anàlisi del precepte

El precepte que analitzem trasllada i ratifica, per a l’àmbit valencià, part de les determinacions contingudes en l’article 45 de la Constitució. El text constitucional, sens dubte inspirat en la Declaració d’Estocolm de 1972,² diu:

“Tots tenen el dret a gaudir d’un medi ambient adequat per al desenvolupament de la persona, així com el deure de conservar-lo.

Els poders públics vetllaran per la utilització racional de tots els recursos naturals, amb la finalitat de protegir i millorar la qualitat de la vida i defensar i restaurar el medi ambient, basant-se en la solidaritat col·lectiva indispensable.

Per als qui violen el que disposa l’apartat anterior, en els termes que fixe la llei s’establiran sancions penals o, si és el cas, administratives, així com l’obligació de reparar el dany causat.”

Com la resta dels preceptes constitucionals, aquest article ha sigut profusament comentat per la doctrina,³ però, pel que interessa ara mateix, ens basta destacar que conté les determinacions següents:

La configuració del gaudi a “un medi ambient adequat per al desenvolupament de la persona” com un dret/deure⁴ que arriba a “tots”,⁵ fet que, en el seu vessant de dret, suposa

1. Poc cal dir sobre la tramitació parlamentària d’aquest apartat de l’article 17. Eclipsat pel primer apartat destinat a l’aigua, a penes es va fer esment, i superficialment, a aquest. Únicament l’esmena 75 del Grup Parlamentari d’Esquerra Unida (ERC) en el Congrés proposava que es reflectira “... el dret de la ciutadania a un medi ambient sostenible...”. Cf. MIRA RIBERA, M. “Comentario al artículo 17”, en GARRIDO MAYOR, V. (dir.) *Comentarios al Estatuto de Autonomía de la Comunidad Valenciana*, Valencia, Tirant lo Blanch, 2013, pàgines 337 a 347. Pràcticament sense alteracions es va aprovar el text proposat inicialment per la Comissió de Coordinació, Organització i Règim de les Institucions de la Generalitat.

2. Declaració adoptada en la Conferència de Nacions Unides sobre el medi humà, celebrada a Estocolm els dies 5 al 16 de juny de 1972. El principi I diu que “l’home té el dret fonamental a la llibertat, la igualtat i el gaudi de condicions de vida adequades en un medi de qualitat tal que li permeta portar una vida digna i gaudir de benestar, i té l’obligació solemne de protegir i millorar el mitjà per a les generacions presents i futures...”. I el II, que “els recursos naturals de la Terra, incloent-hi l’aire, l’aigua, la terra, la flora i la fauna i, especialment, mostres representatives dels ecosistemes naturals, han de preservar-se en benefici de les generacions presents i futures mitjançant una acurada planificació o ordenació, segons convinga.” És fàcil col·legir-ne la influència directa.

3. Per referir alguns dels nombrosos treballs més estretament relacionats amb el present, podem esmentar: FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, T. R., “El medio ambiente en la Constitución Española” en *Documentación Administrativa*. Número 190, abril-juny 1981, pàgines 337 a 349; DELGADO PIQUERAS, F., “Régimen jurídico del derecho constitucional al medio ambiente” en *Revista Española de Derecho Constitucional*, any 13. Núm. 38. Maig-agost 1993, pàgines 49 a 79; REAL FERRER, G., “El medio ambiente en la Constitución española de 1978” en *Revue juridique de l’Environnement*, núm. 4, 1994, pàgines 319 a 328; CANOSA USERA, R., “Aspectos constitucionales del derecho ambiental” en *Revista de estudios políticos*, núm. 94, 1996, pàg. 73-111 o “¿Existe un verdadero derecho constitucional a disfrutar del medio ambiente?”, en *Anuario de Derechos Humanos. Nueva Época*, 7, 2006, pàgines 151-216; LÓPEZ RAMÓN, F., “Derechos fundamentales, subjetivos y colectivos al medio ambiente”, en *Revista española de derecho administrativo*, núm. 95, 1997, pàg. 347-364, o “El medio ambiente en la Constitución Española”, en *Ambienta*, núm. 113, desembre 2015, pàgines 2 a 9.

4. Sobre aquesta qüestió, PÉREZ SOLA, N., “El derecho-deber de protección del medio ambiente”, en UNED. *Revista de Derecho Político*, núm. 100, setembre-desembre 2017, pàgines 949 a 986.

5. Equivalent a l’expressió “tota persona” utilitzada per l’Estatut. Sobre aquesta qüestió, MIRA RIBERA, M. en “Comentario al artículo 17” *op. cit.*, pàgina 346, fa algunes consideracions i la relaciona amb l’article 8 de l’Estatut. En tot cas, resulten irrellevants les qüestions de legitimació per no establir l’Estatut, com veurem, cap dret subjectiu.

que no importa si el subjecte és nacional o estranger perquè haja de garantir-se-li el gaudi i que, com a obligació de conservació, recau sobre tota persona siga física o jurídica, pública o privada.

L'atribució directa a tots els poders públics de la responsabilitat d'assegurar la "utilització racional de tots els recursos naturals" amb la doble finalitat, d'una banda, de "protegir i millorar" l'entorn vital de les persones i, conseqüentment, la seua "qualitat de vida"⁶ –enfocament obertament antropocèntric– i, d'una altra, la de "defensar i restaurar el medi ambient" considerat en si mateix, fet que suposa una certa i visió ecocèntrica paral·lela de la protecció ambiental.

El suport constitucional a l'establiment de mesures sancionadores ("en els termes que la llei fixe", diu l'article respecte de l'àmbit sancionador), tant d'ordre penal com administratiu, per a reprimir les conductes que atempten contra els béns protegits jurídicament pel precepte.

La configuració de "l'obligació de reparar" com a regla d'aplicació directa contra qualsevol "mal causat" al medi ambient.

L'encertadíssima referència a la "solidaritat col·lectiva"⁷ com a fonament i, alhora, mecanisme, per a posar en marxa el conjunt de mesures necessàries per a assegurar la protecció ambiental. Des del que té a veure amb el sistema impositiu, passant per la configuració d'uns certs drets, com ara la propietat privada, per exemple, fins a la regulació dels règims sancionador i reparador.

L'article responia a la visió més moderna de l'ambiental dels anys setanta del segle passat, fet que, naturalment, ha evolucionat substancialment al llarg de les cinc dècades transcorregudes. Les conferències de Nacions Unides de 1992 (Rio de Janeiro), 2002 (Johannesburg) i 2012

6. Vegeu sobre aquesta qüestió MARTÍN MATEO, R. "La calidad de vida como valor jurídico", *Revista de administración pública*, núm. 117, 1988, pàgines 51 a 70. També en *Estudios sobre la Constitución española: homenaje al profesor Eduardo García de Enterría* / coord. per Sebastián Martín-Retortillo Baquer; Eduardo García de Enterría Martínez-Carande (hom.), Madrid, Civitas, vol. 2, 1991 (De los derechos y deberes fundamentales), pàgines 1437 a 1454, o PÉREZ GONZÁLEZ, D. E., "La calidad de vida como parámetro jurídico de la organización social", *Revista Internacional de Doctrina y Jurisprudencia*, volum 12, maig 2016. Sobre aquesta qüestió, diu CANOSA USERA, R.: "A l'Estat se li encomana la ingent tasca d'assegurar per a tots, o almenys promoure, condicions vitals dignes que, en conjunt, formarien la "qualitat de vida", expressió curiosa de significat incert, emprada per diverses constitucions, incloent-hi l'espanyola. Aquesta qualitat de vida es nodriria d'educació, protecció de la salut, treball, habitatge, atenció social de tota mena i, també, d'un medi ambient adequat. El que crida l'atenció és que la generalització d'aquesta qualitat de vida –abans només a l'abast dels qui podien pagar-se-la– és ara tasca de l'Estat social al qual, per extensió, qualsevol pot exigir-li la prestació dels serveis corresponents, atés que els nutrients d'aquesta qualitat de vida no són només productes del compliment de principis constitucionals sinó obligacions concretes que per a l'Estat generen aquest tipus de drets reconeguts en la Constitució". En "Existe un verdadero..." *op. cit.*, pàgina 153.

7. La solidaritat (extrageneracional i intrageneracional) es considera el fonament central, ètic i jurídic del dret al medi ambient. Entre molts altres, LUCAS MARTÍN (de), J. "El principio de solidaridad como fundamento del derecho al medio ambiente" en *Revista de derecho ambiental*, núm. 12, 1994, pàgines 51 a 72; REAL FERRER, G., "El principio de solidaridad en la Declaración de Río", en *Canelobre: Revista del Instituto de Cultura Juan Gil-Albert*, núm. 27, tardor/hivern 1993, i en *Droit de l'Environnement et Développement Durable*, PRIEUR, M- (coord.) Lletotges, Pulim, 1.994, o BELLVER CAPELLA, V. "La solidaridad ecológica como valor universal", en *Anuario de filosofía del derecho XI*, 1994, pàgines 159 a 173. Més recentment GOROSITO ZULOAGA, Ricardo, "Los principios en el Derecho Ambiental" *Revista de Derecho* (UCUDAL) 2a època. Any 13, núm. 16 (des. 2017) pàgines 101 a 136; GARROS, M. C. i ROSA, M. E. (coords.) *Ambiente y Solidaridad, hacia una nueva ética ambiental*, Argentina, Fondo Editorial, 2020. Aïlladament en contra, MONTORO CARRASCO, J. S. "Solidaridad y derecho al medio ambiente", *Boletín de la facultad de derecho*, UNED núm. 12, 1997.

(Rio de Janeiro); els Objectius del Mil·lenni 2000-2015 (OM) i els Objectius de Desenvolupament Sostenible 2015-2030 (ODS),⁸ acordats, així mateix, en el si de Nacions Unides; així com multitud de convenis i acords multilaterals sobre medi ambient i desenvolupament sostenible (coneguts com a AMUMA); juntament amb el treball de la doctrina internacional; han construït i difós la noció de sostenibilitat⁹ com a meta a aconseguir per a assegurar la supervivència de l'espècie. En aquest concepte més avançat, l'aspecte ambiental s'insereix en una visió holística que arriba a les dimensions econòmica i social, i obliga a una consideració conjunta de les diferents dimensions de cara a adoptar qualsevol mesura, siga pública o privada.

A pesar que el 17.2 de l'Estatut no arriba a incorporar la noció de sostenibilitat, ni fa cap referència a les futures generacions, modernitza els postulats de la nostra constitució, i s'alinea amb la majoria de les constitucions redactades a partir dels anys noranta –especialment iberoamericanes– en les quals, amb variacions escasses, es repeteix la fórmula d'aspirar a un ambient “sa i equilibrat ecològicament”.¹⁰ Probablement, l'addició del terme “segur” a les condicions de l'ambient desitjable deriva de la Declaració Universal de Drets Humans Emergents,¹¹ que en l'article 3 incorpora aquesta noció com a part integral del dret a garantir.¹²

Podem plantejar-nos si la dicció “segur, sa i ecològicament equilibrat” és redundant o es refereix a diferents qualitats que haurien de concórrer en un medi ambient desitjable. La doctrina no ha incidit molt en la qüestió, per la qual es manca d'una guia segura per a interpretar-la. Quant a la jurisprudència constitucional, la Sala Constitucional de la Cort Suprema de Justícia de Costa Rica ha intentat establir una distinció entre “sa” i “equilibrat ecològicament”, no tant pel que fa a les qualitats de l'ambient, sinó al seu àmbit. Així, diu que “el dret a un ambient sa té un contingut ampli que equival a l'aspiració de millorar l'entorn de vida de l'ésser humà, de manera que desborda els criteris de conservació natural per a situar-se dins de tota esfera en què es desenvolupe la persona, siga la familiar, la laboral o la del medi en què habita”. És a dir, entén que aquest “ambient” inclou tant factors naturals com econò-

8. Resolució 70/1, de 25 de setembre de 2015, “Transformar el nostre món: l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible”.

9. Sobre aquesta qüestió, BOSELMMANN, K., entre molts altres, BOSELMMANN, K. *The principle of sustainability: transforming law and governance*, Aldershot GB, Ashgate, 2008, o amb ENGEL, R. i TAYLOR, P. *Governance for Sustainability - Issues, Challenges, Successes*, IUCN, Gland, Suïssa, 2008. També: SCHRIJVER, N. i WEISS, F., *International law and sustainable development: principles and practice*, Leiden, Bèlgica, Martinus Nijhoff Publishers, 2004; DRESNER, S. *The Principles of Sustainability*, Londres, Earthscan, 2008 o DODDS, F., STRAUSS, M. i STRONG M. F. *Only One Earth. The Long Road via Rio to Sustainable Development*, Abingdon, Anglaterra, Routledge, 2012, entre molts altres. En espanyol: GARRIDO GÓMEZ, M.ª Isabel, *Las transformaciones del Derecho en la sociedad global*, Cizur Menor (Navarra), Thomson-Aranzadi, 2010, REAL FERRER, G., “Sostenibilidad, Transnacionalidad y transformaciones del Derecho” *Revista de Derecho Ambiental*, Buenos Aires, Abeledo Perrot, núm. 34 octubre-desembre, 2012, pàgines 65 a 82 o BELLO PAREDES, S. A., “Introducción a los ODS en la agenda 2030 el principio general de la sostenibilidad”, *Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, núm. 93, 2, 2020, pàgines 12 a 41.

10. Així, per exemple, la constitució de Costa Rica, que en l'article 50 diu que “... tota persona té dret a un ambient sa i equilibrat ecològicament...”. Constitució de 1949, reforma de 1994.

11. Document sense valor jurídic, emanat del Fòrum Universal de les Cultures (Barcelona 2004 i Monterrey 2007), el preàmbul del qual declara: “Nosaltres, ciutadanes i ciutadans del món, membres de la societat civil compromesos amb els Drets Humans, formant part de la comunitat política universal...”.

12. “Article 3. Dret a habitar el planeta i al medi ambient

Tot ésser humà i tota comunitat tenen dret a viure en un medi ambient sa, equilibrat i segur, a gaudir de la biodiversitat present en el món i a defensar el manteniment i la continuïtat del seu entorn per a les generacions futures”.

mics i socials, en definitiva, integra la totalitat del context en què desenvolupa la vida cada ésser humà. “En canvi [diu la sentència], el dret a un ambient ecològicament equilibrat és un concepte més restringit referit a una part important d’aquest entorn en què es desenvolupa l’ésser humà, a l’equilibri que ha d’existir entre l’avanç de la societat i la conservació dels recursos naturals.” Dit d’una altra manera, el medi ambient “ecològicament equilibrat” es refereix exclusivament al medi natural.¹³

Des d’un altre punt de vista, les referències a “assegurança”, “sa” i “equilibrat ecològicament” podrien referir-se a qualitats diferents. En aquest sentit, sembla clar que “sa” és equivalent a “saludable”¹⁴ i té a veure directament amb la salut humana;¹⁵ “segur” sembla que es referisca a lliure d’esdeveniments catastròfics¹⁶ que puguen comprometre abruptament la vida de les persones, com sembla desprendre’s de documents que relacionen aquest terme, per exemple, amb el canvi climàtic i algunes de les seues conseqüències. Quant a “equilibrat ecològicament”, és evident que l’ecosistema planetari és la suma d’un conjunt d’ecosistemes en cerca permanent d’equilibri i, també, que l’acció antròpica els ha pertorbat significativament. Pal·liar aquestes pertorbacions i facilitar-ne el reequilibri seria l’objectiu que facilitaria el gaudi del dret reconegut.

No obstant això, podem preguntar-nos: pot ser sa un ambient desequilibrat? Pot ser segur? Pot ser segur un ambient insà? O qualsevol altra combinació d’aquestes qualitats. En aquest sentit, l’expressió constitucional “medi ambient adequat” englobaria sense dificultat totes aquestes característiques sense incórrer en redundàncies. Així doncs, el valor que té la inclusió d’aquests termes no és un altre que el de recordar permanentment que aquests factors, salut, seguretat, i equilibri, han de ser presents en tota regulació que pretenga millorar les condicions ambientals. També, atenent el text estatutari, que tot això té a veure amb l’ús i el gaudi de la vida humana, fet que emfatitza el seu enfocament obertament antropocèntric.

Dit això, al temps de redactar aquestes línies s’ha produït un esdeveniment històric llargament esperat: la declaració formal del “dret a un medi ambient net, saludable i sostenible com a dret humà”, per part de l’Assemblea General de Nacions Unides mitjançant la Resolució 76/300, de 28 de juliol de 2022,¹⁷ fet que, sens dubte, donarà lloc a una allau doctrinal i

13. Sentència núm. 00644 de la Sala Constitucional de la Cort Suprema de Justícia, de 29 de gener de 1999, considerant tercer, disponible en <https://vlex.co.cr/vid/-498256102>.

14. Alguns estatuts, com ara l’andalús, utilitzen aquest terme en lloc del de “sa”. Article 28.

15. D’una banda, són molts els informes que atribueixen la propagació inusual d’algunes malalties i l’aparició de noves pandèmies a factors ambientals i, d’una altra, The Lancet Commission on Pollution and Health ha estimat que en 2019 la contaminació ha causat nou milions de morts prematures en el planeta, de les quals aproximadament la meitat són causades directament per la contaminació atmosfèrica. Cf. *The Lancet Planetary Health*, volum 6, juny 2022. Disponible en [https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(22\)00090-0/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(22)00090-0/fulltext).

16. No només evitant catàstrofes puntuals derivades directament d’activitats humanes, com les de Bhopal, Minamata, Seveso o Txernòbil, per esmentar-ne només algunes, sinó també davant de les catàstrofes climàtiques que segons l’Organització Meteorològica Mundial (OMM) i l’Oficina de les Nacions Unides per a la Reducció del Risc de Desastres (UNDRR) es quintuplicaran en els pròxims cinquanta anys. Cf. <https://news.un.org/es/story/2021/09/1496142>.

Per a comprendre com el dret pot ajudar a reduir i mitigar els desastres i les seues causes, és essencial la lectura de *Direito dos Desastres*, Porto Alegre, Livraria do Advogado Editora, 2013, de Délton WINTER DE CARVALHO i Fernanda DALLA LIBERA DAMACENA. Nacions Unides compta amb una Oficina per a la Reducció del Risc de Desastres: <https://www.undrr.org/es>.

17. Resolució 76/300 de 28 de juliol de 2022.

Disponible en <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2F76%2FL.75&Language=E&DeviceType=->

ens obligarà a reconsiderar els nostres textos constitucionals i estatutaris, així com del següent normatiu que els acompanya.

La proposta de declarar el dret al medi ambient com a dret humà ve de lluny, almenys des de 1972, però ha trobat múltiples resistències. El procés cap a la seua declaració es va intensificar amb l'activitat dels dos relators especials sobre els drets humans i el medi ambient¹⁸ (John Knox, 2012-2018 i David R. Boyd, 2018-), que al llarg dels últims deu anys han emés diversos informes i propostes.¹⁹ Un impuls definitiu va ser el document titulat L'aspiració més elevada: crida a l'acció a favor dels drets humans, que el secretari general va presentar al Consell de Drets Humans el 24 de febrer de 2020 en ocasió del 75 aniversari de l'organització.²⁰ En tot cas, la seua declaració formal reforça i consolida el valor i la significació del pronunciament del nostre estatut.

Al marge que, des de la perspectiva de 2006, la fórmula adoptada estatutàriament per a definir el dret al medi ambient desitjable (segur, sa i equilibrat ecològicament) pot considerar-se encertada, la veritat és que la seua regulació presenta algunes deficiències.²¹ Menor seria la de no fer cap referència a la noció de sostenibilitat, ja llavors consolidada internacionalment. Com menor també és la de la redacció desafortunada que fa referència a "una vida" sense explicitar-ne la qualitat o el context.²² Però no tan menor, al nostre judici, és la d'oblidar pal-

Desktop&LangRequested=False.

En la part dispositiva, diu:

"L'Assemblea General...

1. Reconeix el dret a un medi ambient net, saludable i sostenible com un dret humà.
 2. Observa que el dret a un medi ambient net, saludable i sostenible està relacionat amb altres drets i el dret internacional vigent.
 3. Afirmar que la promoció del dret humà a un medi ambient net, saludable i sostenible requereix l'aplicació plena dels acords multilaterals relatius al medi ambient conformement als principis del dret ambiental internacional.
 4. Exhorta els estats, les organitzacions internacionals, les empreses i altres interessats pertinents perquè adopten polítiques, augmenten la cooperació internacional, reforcen la creació de capacitat i continuen compartint bones pràctiques amb la finalitat d'intensificar els esforços per a garantir un medi ambient net, saludable i sostenible per a tots.
- La resolució es va aprovar amb el vot a favor de 161 estats i l'abstenció de 8: Xina, Rússia, Bielorrússia, Cambodja, Iran, Kirguizistan, Síria i Etiòpia."

18. El Consell de Drets Humans de Nacions Unides va crear el mandat d'expert independent sobre drets humans i medi ambient en 2012, en virtut de la Resolució 19/10.

19. Importància especial en aquest procés té l'últim informe del primer relator especial, John Knox, denominat Informe del relator especial sobre la qüestió de les obligacions de drets humans relacionades amb el gaudi d'un medi ambient sense riscos, net, saludable i sostenible, presentat a la Comissió de Drets Humans en el 37é període de sessions –26 de febrer a 23 de març de 2018–, document A/HRC/37/59.

20. Curiosament, la fórmula que s'utilitza en el document és "dret a un medi ambient segur, net, saludable i sostenible" i, com es veu, el terme "segur" desapareix i no s'inclou en la resolució aprovada finalment.

21. Ací podem sumar-nos, i traslladar al nostre estatut la crítica realitzada per JORDÀ FRAGA, J. respecte del procés d'elaboració de l'Estatut andalús i l'obstinació de la classe política per prescindir de l'opinió dels qui realment coneixen les matèries sobre les quals legislen: "Molts dels defectes apuntats haurien sigut fàcilment corregibles si s'haguera comptat amb el *know-how* ambiental marginat en el procés d'elaboració. El saber tècnic restat d'aquesta manera impregna d'una ombra d'adorn els preceptes ambientals de l'Estatut. I, sobretot, de la sensació d'una oportunitat perduda. ...", en "Medio ambiente y el nuevo Estatuto de Autonomía de Andalucía. Una visión preliminar", *Administración d'Andalucía: Revista Andaluza de Administración Pública* 65, 2007, pàgines 35 a 55 (pàgina 53); i això que l'Estatut andalús, directament inspirat en el català és, almenys en aquesta matèria, tècnicament superior al nostre.

22. Idèntica construcció trobem en l'Estatut de les Illes Balears: "... a gaudir d'una vida i un medi ambient segur i sa..." (article 23), però ambdues ens semblen molt poc afortunades. D'una banda, assegurar una vida "segura i sana" ha de

màriament que cuidar el medi ambient és tasca de tots, de cada dia, i que, juntament amb el dret a gaudir-lo, està unit inexorablement el deure de protegir-lo. Ja el principi 1 de la Declaració d'Estocolm afirmava que, juntament amb el dret a unes condicions de vida adequades, l'home "... té l'obligació solemne de protegir i millorar el medi per a les generacions presents i futures..." i la Constitució acull el postulat i el configura inqüestionablement com un dret/deure. No és qüestió que concernisca exclusivament els poders públics la tasca de defensar i millorar el medi ambient, tal com sembla desprendre's de la redacció del 17.2, sinó de tots, siguin governs, corporacions o, simplement, totes i cadascuna de les persones que habitem el planeta. No estaria mal recordar-ho.²³

Si en veritat, en aquest punt i com veurem, l'Estatut no crea cap dret que no existira prèviament, sent el seu valor merament enunciatiu o programàtic hauria d'haver llançat l'oportússim missatge que, en aquesta qüestió, més que en qualsevol altra, no hi ha dret sense deure, sense responsabilitat.

En la mateixa línia, hauria sigut d'agrair alguna referència a la solidaritat, com fa l'article 45 CE. No cal dir que el nostre futur com a espècie és comú i que en la batalla per mantindre les condicions que fan possible una vida humana digna en el planeta no hi haurà vencedors ni vençuts, o tots guanyem o tots perdem. Sent solidari el nostre destí, és obvi que la nostra actuació hauria de ser igualment solidària.

2) *Naturalesa i eficàcia del dret declarat*

Arran de l'onada de reformes estatutàries iniciades en 2006, derivades del procés d'aprovació de l'Estatut català, i de la inclusió generalitzada en els estatuts reformats de nous capítols dedicats al reconeixement de drets, la doctrina ha tingut ocasió de manifestar-se profusament sobre la juridicitat, el valor i l'abast d'aquestes declaracions de drets.²⁴ No és objecte d'aquest treball posicionar-se respecte de la inclusió en l'Estatut d'una carta de drets, ni sobre la seua naturalesa o eficàcia, perquè d'això es parlarà en una altra part d'aquesta obra col·lectiva. En tot cas, i com bé relata CANOSA USERA,²⁵ d'opinions n'hi ha, per descomptat,

fer-se en altres contextos (dret a la salut, la integritat física...) i, d'una altra, pensar en una vida "equilibrada ecològicament" és un poc, diguem-ho suaument, forçat, per la qual cosa no sembla que aquestes qualitats es referisquen a "vida", sinó exclusivament al medi ambient. Hauria bastat substituir "i" per "en": "Tota persona té dret a gaudir d'una vida en un medi ambient..." per a donar-li algun sentit; o millor, la fórmula per la qual han optat Andalusia i Catalunya: "Totes les persones tenen dret a viure en un mitjà...".

23. Com fan la majoria d'estatuts, com el d'Andalusia (art. 28), els de Catalunya i Aragó (arts. 27 i 18, respectivament), els articles dels quals porten inequívocament com a títol "Drets i deures en relació amb el medi ambient", o el de Castella i Lleó, que directament ho fa incloent-lo en l'article 15, destinat a establir els "Deures dels castellans i lleonesos" a pesar que la defensa de l'ambient el considera únicament com a principi rector i no com un dret; però, certament, no tots perquè el de les Illes Balears presenta el mateix oblit (art. 23)

24. Per tots: CANOSA USERA, R, "La declaración de derechos en los nuevos estatutos de autonomía", en UNED. *Teoría y Realidad Constitucional*, núm. 20, 2007, pàg. 61-115. Estretament relacionat amb el que ací s'examina, SÁNCHEZ FÉRRIZ, R. "Sobre las recientes reformas estatutarias: derechos, deberes, principios rectores y políticas públicas" en *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, núm. 60/61, 2007, pàgines 85 a 103. Sobre la seua significació en un possible trànsit cap al model federal, TUDELA ARANDA, J., *El Estado desconcertado y la necesidad federal*, Civitas, Madrid, 2009, 266 pàgines.

25. CANOSA USERA, R, "La declaración de derechos..." *op. cit.*, pàgina 62.

per a tots els gustos, des de qui ho considera una “operació oportunista”,²⁶ passant pels qui no ho consideren “convenient” precisament per limitar la llibertat normativa de les comunitats i, per tant, les seues facultats d'autogovern,²⁷ fins a qui ho estima, precisament, com una manifestació d'autogovern legítima i encertada.²⁸ Siga com siga, sembla clar que aquestes declaracions de drets:

Estan emparades per la Constitució.

No alteren la distribució de competències.

No són aptes per a declarar “nous” drets fonamentals, però poden alterar el marc legal per a l'exercici d'algun²⁹ i

tenen essencialment un elevat valor simbòlic-identitari,³⁰ però també poden imposar noves obligacions als governs autonòmics creant drets ciutadans derivats de l'exercici de les seues competències.³¹

Molts autors, als quals em sume, sostenen la inutilitat directa, és a dir, al marge del seu valor simbòlic, d'aquestes declaracions de drets, ja que, d'una banda, els que ja són, via Constitució o tractats Internacionals, drets fonamentals ho seguiran sent, ho diguen o no els estatuts que, d'altra banda, no poden declarar-ne cap altre de nou encuny i, d'una altra, que bona part d'aquests pretesos drets no són més que principis rectors o mers anuncis de polítiques públiques.³² Les obligacions que, per als poders públics autonòmics, puguen derivar-se'n podien establir-se per altres vies estatutàries o a través de la legislació ordinària, sense necessitat de declaracions ampul·loses.

Pel que interessa a aquest estudi, és a dir, a la declaració del dret “a gaudir d'una vida i un medi ambient segur, sa i equilibrat ecològicament”,³³ atesa la ubicació sistemàtica de la

26. MARTÍN RETORTILLO, L. en “Derechos Humanos y Estatutos de Autonomía”, *Aranzadi Tribunal Constitucional*, núm. 3, 2006, pàgina 14.

27. FERRERES COMELLA, V. *Derechos, deberes y principios en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña*, CEPC, Madrid, 2006, pàgina 19.

28. CARRILLO, M. “La declaración de derechos en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña: expresión de autogobierno y límite a los poderes públicos”, en *Derechos, deberes y principios en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña*, CEPC, Madrid, 2006, pàg. 70.

29. Com, per exemple, el de participació en la vida política mitjançant sufragi. Sobre aquesta qüestió, MARTÍN CUBAS, J. “El estatuto de autonomía como marco normativo de una reforma del sistema electoral de les Corts Valencianes” en *Drets. Revista Valenciana de Reformes Democràtiques*, núm. 1, 2016, pàgines 99 a 128.

30. SÁNCHEZ FÉRRIZ, R. “Sobre las recientes...” *op. cit.*, pàgina 88.

31. AGUDO ZAMORA, M. J. “La efectiva constitucionalidad de la regulación de derechos estatutarios en l'STC 31/2010” en *UNED. Teoría y Realidad Constitucional*, núm. 27, 2011, pàgines 461 a 480.

32. Conclusió a la qual aboca la Sentència, un poc confusa, del Tribunal Constitucional de 12 de desembre de 2007, per la qual resol el recurs d'inconstitucionalitat interposat contra l'article 17 de l'Estatut valencià de 2006 en el qual es reconeixia el dret a l'aigua dels valencians i que, per a la seua compatibilitat constitucional, obliga a una interpretació que dilueix la mateixa noció de dret. En la Sentència 31/2010, el TC ratifica aquest criteri i afirma que les declaracions de drets que contenen els estatuts no creen drets subjectius, sinó que són mandats dirigits al legislador i a la resta de poders públics autonòmics, cf. AGUDO ZAMORA, M. J. “La efectiva constitucionalidad...” *op. cit.*, pàgina 479.

33. Sobre el dret a un medi ambient adequat en altres estatuts, poden veure's, entre altres, EMBID IRUJO, A. “El derecho al medio ambiente en los nuevos Estatutos de Autonomía”, en *El derecho a un medio ambiente adecuado*, EMBID IRUJO, A. (coord.) Madrid, Iustel, 2008, pàgines 29 a 62. JORDANO FRAGA, J. “Medio ambiente y el nuevo Estatuto...” *op. cit.* JIMÉNEZ JAÉN, A. “Islas Canarias: nuevo estatuto de autonomía, aspectos ambientales”, en LÓPEZ RAMÓN, F.

declaració constitucional de la qual deriva –títol I, capítol tercer, “Dels principis rectors de la política social i econòmica”–, podríem considerar inicialment que aquest és el valor que té en l'Estatut. No obstant això, l'esmentada Declaració de Nacions Unides per la qual es declara com a fonamental el dret a un medi ambient “net, saludable i sostenible”, votada favorablement per Espanya,³⁴ dona un nou i, entenc, definitiu impuls als qui des de fa anys estan defensant una interpretació de la Constitució que considera el gaudi d'un medi ambient adequat dret, si no fonamental, almenys constitucionalment reconegut, més enllà, per descomptat, que la mera consideració de principi rector.³⁵

El valor, el contingut i els efectes que s'atribuïssa finalment a aquest precepte constitucional serà el que tindrà el 17.2 de l'Estatut. Ni més, ni menys.

La declaració del dret a un medi ambient adequat –o qualsevol altra fórmula– com a dret fonamental no és nova en el dret comparat perquè un bon nombre de constitucions així ho reconeixen, per la qual cosa si, finalment, es considerara així en el nostre dret, no representaria una novetat. No obstant això, es mantenen totes i cadascuna de les circumstàncies que fan extremadament difícil fer efectiu aquest dret.

Aquests condicionants són:

La seua configuració necessària a través de les lleis, cosa que no és fàcil atesa l'extraordinària amplitud del seu objecte.³⁶ Declarar, sense més ni més, el dret a un medi ambient adequat com a dret subjectiu és simplement il·lusori.³⁷

La seua no sempre ben resolta connexió amb els remeis processals.³⁸ En el nostre cas, seria necessari defugir el que preveu l'article 53.3 CE o adoptar la interpretació que des de fa temps propugna una part de la doctrina.³⁹ Sense un accés efectiu a la justícia per a exigir-ne

(coord.) *Observatorio de políticas ambientales 2019*, Madrid, Centre d'Investigacions Energètiques, Mediambientals i Tecnològiques (CIEMAT), 2019, on a penes es dona notícia de la modificació, sense més comentaris.

34. Espanya no només va votar a favor, sinó que es va adherir al centenar de països que van confirmar la proposta inicial i la van presentar conjuntament a l'aprovació de l'Assemblea General. Cal recordar ací el tenor de l'article 10.2 de la nostra Constitució: “Les normes relatives als drets fonamentals i a les llibertats que la Constitució reconeix s'interpretaran de conformitat amb la Declaració Universal de Drets Humans i els tractats i els acords internacionals sobre les mateixes matèries ratificats per Espanya.”

35. Per tots, JORDANO FRAGA, J. *La protección del derecho a un medio ambiente adecuado*, Barcelona, J. M. Bosch Editor, 1995, publicació en què plasma la seua brillant tesi doctoral homònima.

36. “La estructura abierta del nuestro derecho se aprecia, ya se dijo, en la necesaria intervención del legislador para desarrollarlo y dotarlo de la consistencia de auténtico derecho subjetivo. Pero la amplitud de lo ambiental y la multiplicidad de situaciones jurídicas que con él conectan complica la tarea legislativa definidora del contenido del derecho. El contenido presunto del derecho a disfrutar del entorno se antoja amplísimo, quizás inabarcable y, por ende, de muy difícil concreción legislativa”. CANOSA USERA, R. “¿Existe un verdadero...” *op. cit.*, pàgina 203.

37. “De todo lo dicho se colige que el derecho a disfrutar del medio ambiente adecuado es derecho constitucional pero de muy controvertida efectividad, pues, si no hay duda acerca de su proyección como principio objetivo ambiental, muchas dudas surgen cuando nos preguntamos por su auténtico valor como derecho subjetivo”. Íd. Pàgina 214.

38. Sobre aquesta qüestió, vegeu RUIZ RICO, G. *El derecho constitucional al medio ambiente*, Tirant lo Blanch, València, 2001.

39. LÓPEZ MENUDO, F. en “El dret a la protecció del medi ambient”, *Revista Espanyola de Dret Constitucional*, setembre-desembre 1991, pàgina 194, ja sostenia que “la expresión «de acuerdo con lo que dispongan las leyes que los desarrollen» debe considerarse referida más al contenido sustantivo y no a los requisitos de legitimación”. Citat per JORDANO FRAGA, J. “Medio ambiente y el nuevo Estatuto...”, *op. cit.*, pàgina 43.

el compliment, un dret no existeix.⁴⁰ Impossibilitat real que els tribunals nacionals garantisquen el seu gaudi. L'ecosistema planetari està conformat per les fràgils, inestables i quasi sempre incontrolables relacions i interaccions que donen lloc al medi ambient en què vivim i que l'activitat antròpica no para d'alterar. No és parcel·lable.

Els drets nacionals, i els seus tribunals, únicament poden intentar modificar les conductes que es produïsquen en el seu espai de jurisdicció. Poden eliminar un abocament, i així millorar les condicions d'un riu, o millor, d'una part del riu, però no ordenar que tornen els peixos si han desaparegut els insectes que els servien de manteniment. Podran tancar una fàbrica, però no parar la pluja àcida que s'origina a milers de quilòmetres ni invertir el canvi climàtic per a garantir a un subjecte el gaudi del seu dret a un medi ambient "segur" –lliure de catàstrofes–, ni "sa" –sense fenòmens extrems que afecten la seua salut– ni, menys encara, "equilibrat ecològicament". Les jurisdiccions nacionals són ineficaces per a assegurar un medi ambient global equilibrat.

Se solia dir que "la llei ho pot tot menys canviar un home en dona", cosa que hui sembla que sí que pot, però el que continua sense poder fer és canviar el curs de les estrelles, refredar el Sol o millorar la qualitat ambiental del planeta... si no és que, això últim, que els seus "propietaris" accedisquen a establir una jurisdicció universal que impose conductes a ciutadans, governs i corporacions. Continua pendent la "revolució ambiental" de la qual parlarà MARTÍN MATEO.⁴¹ A mig segle de la Declaració d'Estocolm, el fracàs de la humanitat de cara a assegurar el seu propi futur és palmari.

En definitiva, al marge de la seua denominació com a fonamental, o no, el fet rellevant per a la seua eficàcia continua sent el desenvolupament que es duga a terme en seu de legislació ordinària. De l'amplitud de circumstàncies en què puga ser reclamat, de les vies jurisdiccionals que es puguen utilitzar i de l'eliminació necessària de tota exigència de legitimitat que limite l'expressió "tots tenen dret...".

II. Comentari breu al segon paràgraf: "La Generalitat protegirà el medi ambient, la diversitat biològica, els processos ecològics i altres àrees d'especial importància ecològica."

Es trasllada ací, parcialment, el mandat que conté el segon paràgraf de l'article 45 CE. Diem parcialment perquè, al marge d'altres consideracions, la Constitució es dirigeix encertadament a tots els "poders públics" i, en canvi, l'Estatut s'orienta exclusivament a la Generalitat com a responsable de la protecció ambiental, i oblida la importantíssima tasca i responsabilitat que concerneix les corporacions locals en aquesta matèria, així com la resta de poders públics. D'entrada peca, doncs, d'un cert meliquisme.

40. "Toda norma de Derecho positivo realmente existente necesita de los tribunales de justicia, para que su titular pueda acudir en demanda de protección en caso de desconocimiento por un tercero. Los derechos fundamentales no son una excepción a esta regla. Si un derecho fundamental no puede ser alegado pretendiendo su protección, se puede decir que no existe", PECES-BARBA, G. *Derechos fundamentales I. Teoría General*. Guadiana. Madrid, 1973. Citat per BELLVER CAPELLA, V. *Paradigma ecológico y nuevo derecho humano al medio ambiente*. Tesi doctoral, 1993, pàgina 303.

41. MARTÍN MATEO, R., "La Revolución ambiental pendiente", Lliçó inaugural del curs acadèmic 1999-2000. Universitat d'Alacant. Disponible en <https://www.cervantesvirtual.com/obra/la-revolucion-ambiental-pendiente-0/>. Anys després publicat en *Revista Aranzadi de derecho ambiental*, núm. 38, 2017, pàgines 21 a 41.

Millor hauria resultat elaborar un poc més la redacció i optar per alguna més semblant al segon paràgraf de l'article 23 de l'Estatut balear, infinitament millor tècnicament: "2. Els poders públics de la Comunitat Autònoma vetlaran per la defensa i la protecció de la naturalesa, del territori, del medi ambient i del paisatge. Establiran polítiques de gestió, ordenació i millora de la seua qualitat harmonitzant-les amb les transformacions que es produeixen per l'evolució social, econòmica i ambiental. Així mateix, la Comunitat Autònoma cooperarà amb les instàncies nacionals i internacionals en l'avaluació i en les iniciatives relacionades amb el medi ambient i el clima."

Si pretenem entendre l'enunciat com a regla de dret o, fins i tot, com a principi rector, resulta perfectament inútil, perquè és obvi que la Generalitat està obligada, via la Constitució, a protegir el medi ambient, això faltava; i, si li volguérem atribuir un cert valor pedagògic, hauria d'haver-se treballat una mica més la redacció. Incloure, per descomptat, tots els poders públics, especialment les corporacions locals; referir-se a algunes metes, com ara "aconseguir un alt nivell de protecció" o contribuir al "benestar dels ciutadans", o qualsevol altra i, per descomptat, fer millor ús dels conceptes que maneja evitant redundàncies i imprecisions no pròpies d'una norma d'aquest rang. Corregisc: d'una norma de qualsevol rang. És que la "diversitat biològica" no és consubstancial a qualsevol procés ecològic adequat? És conscient el legislador del significat d'ecologia? És que no formen part biodiversitat i processos ecològics del medi ambient? A quines "... altres àrees d'especial importància ecològica" es refereix? I si no són "d'especial importància", sinó simplement importants, les desatendrà?

Paràgraf, doncs, inútil, ampul·lós i imprecís. Perfectament suprimible.

Bibliografia

AGUDO ZAMORA, M. "La efectiva constitucionalidad de la regulación de derechos estatutarios en l'STC 31/2010" en UNED. Teoría y Realidad Constitucional, núm. 27, 2011, pàgines 461 a 480. Disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3649669>.

BELLO PAREDES, S. A., "Introducción a los ODS en la agenda 2030 el principio general de la sostenibilidad", *Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, núm. 93, 2, 2020, pàgines 12 a 41, disponible en https://dialnet.unirioja.es/buscar/documentos?query=Dismax.DOCUMENTAL_TODO=Introducci%C3%B3n+a+los+ODSen+la+agenda+2030+el+principio+general+de+la+sostenibilidad.

BELLVER CAPELLA, V. Paradigma ecológico y nuevo derecho humano al medio ambiente. Tesis doctoral, 1993, disponible en: <https://roderic.uv.es/handle/10550/38584>.

–, "La solidaridad ecológica como valor universal", en *Anuario de filosofía del derecho* XI, 1994, pàgines 159 a 173, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=142288>.

BOSELTMANN, K. *The principle of sustainability: transforming law and governance*, Aldershot GB, Ashgate, 2008.

BOSELTMANN, K.; ENGEL, R. i TAYLOR, P. *Governance for Sustainability- Issues, Challenges, Successes*, IUCN, Gland, Suïssa, 2008.

CANOSA USERA, R., "Aspectos constitucionales del derecho ambiental" en *Revista de estudios políticos*, núm. 94, 1996.

–, "¿Existe un verdadero derecho constitucional a disfrutar del medio ambiente?", en *Anuario de Derechos Humanos. Nueva Época*, 7, 2006,

–, "La declaración de derechos en los nuevos estatutos de autonomía", en UNED. *Teoría y Realidad Constitucional*, núm. 20, 2007, pàg. 61-115.

CARRILLO, M. "La declaración de derechos en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña: expresión de autogobierno y límite a los poderes públicos", en *Derechos, deberes y principios en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña*, CEPC, Madrid, 2006.

DELGADO PIQUERAS, F., "Régimen jurídico del derecho constitucional al medio ambiente" en *Revista Española de Derecho Constitucional*, any 13. Núm. 38. Maig-agost 1993.

DODDS, F., STRAUSS, M. i STRONG M. F. *Only One Earth. The Long Road via Rio to Sustainable Development*, Abingdon, Routledge, 2012.

DRESNER, S. *The Principles of Sustainability*, Londres, Earthscan, 2008.

EMBED IRUJO, A. "El derecho al medio ambiente en los nuevos Estatutos de Autonomía", en *El derecho a un medio ambiente adecuado*, coord. per Antonio Embid Irujo, Madrid, Iustel, 2008.

FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, T. R., "El medio ambiente en la Constitución Española" en *Documentación Administrativa*. Número 190, abril-juny 1981.

FERRERES COMELLA, V. *Derechos, deberes y principios en el nuevo Estatuto de Autonomía de Cataluña*, CEPC, Madrid, 2006.

GARRIDO GÓMEZ, M.ª Isabel, *Las transformaciones del Derecho en la sociedad global*, Cizur Menor (Navarra), Thomson-Aranzadi, 2010.

GARROS, M. C. i ROSA, M. E. (Coords.) *Ambiente y Solidaridad, hacia una nueva ética ambiental*, Argentina, Fondo Editorial, 2020.

GOROSITO ZULOAGA, Ricardo, "Los principios en el Derecho Ambiental", *Revista de Derecho (UCUDAL)* 2a època. Any 13, núm. 16 (des. 2017) pàgines 101 a 136, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6182511>.

JIMÉNEZ JAÉN, A. "Islas Canarias: nuevo estatuto de autonomía, aspectos ambientales", en LÓPEZ RAMÓN, F. (coord.) *Observatorio de políticas ambientales 2019*, Madrid, Centre d'Investigacions Energètiques, Mediambientals i Tecnològiques (CIEMAT), 2019.

JORDANO FRAGA, J. *La protección del derecho a un medio ambiente adecuado*, Barcelona, J. M. Bosch Editor, 1995.

–, "Medio ambiente y el nuevo Estatuto de Autonomía de Andalucía. Una visión preliminar", Administración de Andalucía: *Revista Andaluza de Administración Pública* 65, 2007, pàgines 35 a 55, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2474775>.

LÓPEZ MENUJO, F., en "El derecho a la protección del medio ambiente", *Revista Española de Derecho Constitucional*, setembre-desembre 1991.

LÓPEZ RAMÓN, F. “Derechos fundamentales, subjetivos y colectivos al medio ambiente”, en *Revista española de derecho administrativo*, núm. 95, 1997.

–, “El medi ambient en la Constitució Espanyola”, en *Ambienta*, núm. 113, desembre 2015.

LUCAS MARTÍN (de), J. “El principio de solidaridad como fundamento del derecho al medio ambiente”, en *Revista de derecho ambiental*, núm. 12, 1994, pàgines 51 a 72.

MARTÍN CUBAS, J. “El estatuto de autonomía como marco normativo de una reforma del sistema electoral de les Corts Valencianes” en *Drets. Revista Valenciana de Reformes Democràtiques*, núm.1, 2016, pàgines 99 a 128.

MARTÍN MATEO, R., “La Revolución ambiental pendiente”, Lliçó inaugural del curs acadèmic 1999-2000. Universitat d’Alacant. Disponible en <https://www.cervantesvirtual.com/obra/la-revolucion-ambiental-pendiente--0/>. També en *Revista Aranzadi de derecho ambiental*, núm. 38, 2017.

–, “La calidad de vida como valor jurídico”, *Revista de administración pública*, núm. 117, 1988, pàgines 51 a 70. També en *Estudios sobre la Constitución española: homenaje al profesor Eduardo García de Enterría* / coord. per Sebastián Martín-Retortillo Baquer; Eduardo García de Enterría Martínez-Carande (hom.), Madrid, Civitas, vol. 2, 1991 (De los derechos y deberes fundamentales), pàgines 1437 a 1454, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=16986>.

MARTÍN RETORTILLO, L., en “Derechos Humanos y Estatutos de Autonomía”, *Aranzadi Tribunal Constitucional*, núm. 3, 2006.

MIRA RIBERA, M. “Comentario al artículo 17”, en GARRIDO MAYOR, V. (dir.) *Comentarios al Estatuto de Autonomía de la Comunitat Valenciana*, Valencia, Tirant lo Blanch, 2013, pàgines 337 a 347.

MONTORO CARRASCO, J. S. “Solidaridad y derecho al medio ambiente”, *Boletín de la facultad de derecho*, UNED núm. 12, 1997, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=175500>.

PECES-BARBA, G. *Derechos fundamentales I. Teoría General*. Guadiana. Madrid, 1973.

PÉREZ GONZÁLEZ, D. E. “La calidad de vida como parámetro jurídico de la organización social”, *Revista Internacional de Doctrina y Jurisprudencia*, volum 12, maig 2016, disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5634008>.

PÉREZ SOLA, N., “El derecho-deber de protección del medio ambiente”, en UNED. *Revista de Derecho Político*, núm. 100, setembre-desembre 2017.

REAL FERRER, G., “El principio de solidaridad en la Declaración de Río” en *Canelobre Revista del Instituto de Cultura Juan Gil-Albert*, núm. 27 tardor/hivern 1993 i en *Droit de l’Environnement et Développement Durable*, (coord.: Michel PRIEUR) Limoges, Pulim, 1994, disponible en <https://dda.ua.es/solidrio.htm>.

–, “El medio ambiente en la Constitución española de 1978”, en *Revue juridique de l’Environnement*, núm. 4, 1994, disponible en https://www.persee.fr/doc/rjenv_0397-0299_1994_num_19_4_3100.

–, “Sostenibilidad, Transnacionalidad y transformaciones del Derecho”, *Revista de Derecho Ambiental*, Buenos Aires, Abeledo Perrot, núm. 34 octubre-deseembre, 2012, pàgines 65 a 82.

RUIZ RICO, G. *El derecho constitucional al medio ambiente*, Tirant lo Blanch, Valencia, 2001.

SÁNCHEZ FÉRRIZ, R. “Sobre las recientes reformas estatutarias: derechos, deberes, principios rectores y políticas públicas”, en *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, núm. 60/61, 2007, pàgines 85 a 103. Disponible en <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3163784>.

SCHRIJVER, N. i WEISS, F., *International law and sustainable development: principles and practice*, Leiden, Bèlgica, Martinus Nijhoff Publishers, 2004.

TUDELA ARANDA, J., *El Estado desconcertado y la necesidad federal*, Civitas, Madrid, 2009, 266 pàgines.

WINTER DE CARVALHO, D. i DALLA LIBERA DAMACENA, F., *Direito dos Desastres*, Porto Alegre, Livraria do Advogado Editora, 2013.